

mevzu

sosyal bilimler dergisi | journal of social sciences

e-ISSN 2667-8772

mevzu, Mart/March 2022, s. 7: 201-210

**Hüseyin Maraz, Aklî Aydınlanmanın Özgürlükçü Aktivisti Vâsıl b. Ata.
İstanbul: Kitaparası Yayınları, 2021. 302 s.**

Ahmet Mekin KANDEMİR

Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi,
Kelâm Anabilim Dalı

Asst. Prof., Social Sciences University of Ankara, Faculty of Islamic Studies,
Department of Kalâm

Ankara, Turkey

ahmetmekin@hotmail.com

ORCID: 0000-0002-0030-8297

DOI: 10.5281/zenodo.6356503

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Kitap Değerlendirmeleri / Book Review

Geliş Tarihi / Date Received: 13 Şubat / February 2022

Kabul Tarihi / Date Accepted: 05 Mart / March 2022

Yayın Tarihi / Date Published: 15 Mart / March 2022

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Mart / March 2022

Atıf / Citation: KANDEMİR, Ahmet Mekin. (2022). Aklî Aydınlanmanın Özgürlükçü Aktivisti Vâsıl b. Ata Kitabının Değerlendirmesi. *Mevzu: Sosyal Bilimler Dergisi*, 7 (Mart 2022): 201-210.

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/mevzu> | <mailto:mevzusbd@gmail.com>

Copyright © CC BY-NC-ND 4.0

Tabakât ve tarih kitaplarında Mu'tezile'nin kurucu önderlerinin ve ekolün ilk iki yüzyılında yaşamış âlimlerinin yüzlerce eser telif ettiği kaydedilmekte ve bu eserlere dair listeler nakledilmektedir.¹ Ne yazık ki bu eserlerin tamamına yakını yok olmuş, günümüze ulaşamamıştır. Bu eserlerin yok olmasında yangınlar, savaşlar ve istilâlar gibi tabii ve tarihi sebeplerin yanı sıra mezhep taassubu ve Mu'tezile karşıtlığı başat rol oynamıştır. Zira Mu'tezile'nin mihne döneminde izlediği yanlış politikalar, bir müddet sonra tersine dönmüş, uyguladıkları baskı ve eziyetlerin daha fazlasına kendileri maruz kalmıştır. Bu süreçte Mu'tezilî âlimlerin ders vermesi ve mezhebe ait eserlerin okutulması yasaklanmış, birçok âlim hapis ve sürgüne maruz bırakılmış, ekole ait kitaplar yakılmış ve bulundurulması suç sayılmıştır. Bu durum Mu'tezile'nin ilk dönemlerine ait şiretleri, fikirleri ve kuramları aslî kaynaklarından öğrenme imkânını ortadan kaldırmıştır. Özellikle Ehl-i sünnet çevrelerde Mu'tezile'ye dair bilgiler, sadece muhalif mezhep âlimlerinin telif ettiği fırak ve makâlât türü eserlerden takip edilmiştir.² Bu eserlerin de temel gayesi bid'at mezhebi olarak gördükleri Mu'tezile'nin fikirlerini çürütmek ve reddetmek olduğundan, İslâm dünyasında eksik ve olumsuz bir Mu'tezile tasviri egemen olmuştur. Mu'tezile'nin kendi tabakât kaynakları da geç sayılabilecek bir dönemde teşekkül ettiğinden, mezhep kaynakları da kendi tarihini aydınlatmada ve bu olumsuz tasviri düzeltmede yetersiz kalmıştır.

Fırak ve makâlât türü eserlerde eksik ve olumsuz bir tasvirle takdim edilen Mu'tezilî âlimlerin başında ekolün kurucu ismi olarak kabul edilen Vâsıl b. Atâ (ö. 131/748) gelmektedir. Mu'tezile hakkında ülkemizde son yıllarda önemli çalışmalar yapılmakla birlikte kelâm ve mezhepler tarihi literatüründe Vâsıl'ın hayatı, ilmi kişiliği ve siyasî-itikâdî fikirleri hakkında derli toplu bir çalışma bugüne kadar yapılmamıştı. Bu inceleme yazısında ana hatlarıyla tanıtacağımız Hüseyin Maraz'a ait *Aklî Aydınlanmanın Özgürlükçü Aktivisti Vâsıl b. Ata* adlı eser bu boşluğu doldurarak Mu'tezile literatürüne önemli bir

¹ Bu eserlerin listesi için bk. İbnü'n-Nedîm, *Kitâbü'l-Fihrist* (Tahran, 1971), 203 vd.

² Bu konuda bir değerlendirme için bk. Hüseyin Hansu, "Mu'tezile Araştırmalarında Kaynak Problemi", *Marife* 3/3 (2003), 55-71.

katkı sağlamaktadır. Eserin müellifi, şimdiye kadar Mu'tezile'ye dair yaptığı çalışmalarla alandaki birikimi ve yetkinliğiyle öne çıkan bir araştırmacıdır.³

İslâm düşünce tarihine yön veren önemli âlimlerden biri olan Vâsıl'ı bütün yönleriyle ele almayı ve onun biyografisini ve öğretisini derinlikli ve sistematik bir şekilde araştırmayı hedefleyen (ss. 9-10) eser bir giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Kısa sayılabilecek giriş bölümünde Mu'tezilî, Şii ve Sünnî kaynaklardaki Vâsıl portresine dair bir çerçeve çizilmekte ve buradaki bilgilerden hareketle onun i'tizâl hareketindeki konumuna ve önemine dair bir değerlendirme yapılmaktadır. Bu çerçevede Vâsıl hakkında ilk dönem Mu'tezilî kaynaklarda yeterli bilgi bulunmadığına ve ekolün tabakât eserlerinde ekolün kurucusu olarak zikredilmediğine dikkat çekilmektedir. Vâsıl burada daha ziyade kendisinden önceki i'tizâl geleneğinin bir halkası olarak takdim edilmekte, edebiyatçı ve hatip yönüne vurgu yapılmaktadır (ss. 14-15). Mu'tezile'nin kurucusu olduğu bilgisi ise ilk olarak Eş'arî fırak müellifi Şehristânî (ö. 548/1153) tarafından dile getirilmektedir. Diğer fırak eserlerinde de bu bilgi tekrarlanmakta ve Vâsıl bir bi'at hareketinin öncüsü olarak takdim edilmektedir (s. 17).

Tarihi şahsiyetleri ve problemleri ele alan çalışmalardaki olası risklerden biri şahıslara ve fikirlere dair değerlendirmeler yapılırken bugünün anlam içeriği ve değer yargılarıyla yüklü kelime ve kavramların dikkatsizce kullanılması ve dolayısıyla da anakronizme düşülmesidir. Bundan dolayı çalışmaya konu edilen âlime ve fikirlerine dair tanım, tavsif ve değerlendirmelerde kullanılan dile ve kavramlara ayrıca dikkat etmekte yarar vardır. Kitabın adında tercih edilen "aydınlanma" ve "aktivist" gibi kelimeler, eser ismini dikkat çekici kılsa da, ilk bakışta zihinlerde bu tarz bir soru işareti oluşturmaktadır. Fakat yazarın bu konuda özenli ve dikkatli davrandığı kitabın içeriğine bakıldığında anlaşılmaktadır. Nitekim Vâsıl'ın hayatı, ilmi kişiliği ve öğretisi kanalının ele alındığı birinci bölümde yazar, hiçbir fikrin boşlukta

³ Yazarın Mu'tezile'ye ilişkin çalışmaları için bk. Hüseyin Maraz, "Mu'tezile'nin 'El-Menzile Beyne'l-Menzileteyn' Savunusu ve Doğuşu İle İlişkisi", *Kader* 14/1 (2016), 1-33; "Mu'tezile'de Kalp Mühürlenmesi ve Özgürlüğün Sürekliliği Meselesi", *Kader* 15/3 (2017), 594-614; *Mu'tezile'de Mükâfat ve Cezayı Temellendirme (İstihkak Teorisi)* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018).

doğmadığını, içinde bulunduğu dönemin dinî, ictimâî, siyasî ve fikrî kültürün bir ürünü olduğunu belirterek (s. 31) bu konuda bilinçli olduğunu fark ettirmektedir. Bu hassasiyete bağlı kalınarak birinci bölümde Vâsıl'ın etnik kimliği, mesleği, lakabı ve künyesine dair kaynaklarda yer alan bilgiler, dönemin ilmî ve sosyo-kültürel iklimi göz önüne alınarak değerlendirilmektedir. Bu bağlamda onun hayatında ve fikirlerinde etkili olan şehirlere ve buralardaki fikrî atmosfere dair yapılan değerlendirmeler de önemlidir. Yazar buradaki tespitlerinde Vâsıl'ın ilk ilmî müktesebatını Medîne'de edindiğini, dönemin teo-politik sorunlarıyla ilk olarak burada yüzleştiğini, farklı din, mezhep ve felsefî öğretileri barındıran; bu yönüyle çok kültürlü ve entelektüel bir yapıya sahip olan Basra'da ise rasyonel düşüncesini kurduğunu ve fikrî olgunluğa ulaştığını belirtmektedir (ss. 28, 34-35). Diğer taraftan Vâsıl'ın fiziksel özelliklerinin, edebî yönünün ve kişilik özelliklerinin de ele alınmış olması, onun portresini somutlaştırması açısından önemlidir. Bu konuda onun peltek olduğu halde üstün dil yeteneği ve zekâsıyla fiziksel kusurunu edebî sahada bir haslete dönüştürdüğü, râ'sız hutbeleriyle meşhur olduğu bilgisi klasik kaynaklarda sıkça dile getirilmektedir. Yazar bu durumu, Vâsıl'ın edebiyatla kelâmı bir araya getiren mahir bir hatip olduğu şeklinde değerlendirmektedir. Kişilik olarak ise verdiği dersler karşılığında hiçbir ücret almadığı, mevcut yönetimin verdiği hiçbir görevi kabul etmediği, zühd, takva ve verâ sahibi olduğu, hakikati söylemekten çekinmeyen, haksızlığa sessiz kalmayan, bununla birlikte yeri geldiğinde sabretmeyi ve susmayı da bilen bir yapıda olduğu zikredilmektedir.

Birinci bölümde irdelenen diğer bir konu, Vâsıl'ın ilmî kimliğini kazanmasında etkili olan Muhammed b. Hanefiyye (ö. 81/700) ile oğlu Ebû Hâşim (ö. 98/716-17) ve Hasan Basrî (ö. 110/728) ile olan ilişkileridir. Bu noktada özellikle Şiî tabakâtlarda Muhammed b. Hanefiyye'nin Vâsıl'ın hocası olarak ön plana çıkarılmasında onun fikirlerini Hz. Ali'ye ve oradan da Hz. Peygamber'e (s.a.s.) dayandırma çabasının etkili olduğu tespiti dikkat çekicidir. Yazarın bu konuda, tarihsel olarak aralarında hoca-talebe ilişkisinin mümkün olmadığı, Vâsıl'ın daha ziyade Ebû Hâşim ile birlikte eğitim aldığı, belki aralarında bir hoca-talebe ilişkisinden de söz edilebileceği ve babasının fikirlerinden de onun aracılığıyla haberdar olabileceği yönündeki tezleri makul görünmektedir. Vâsıl ile Hasan Basrî arasındaki hoca-talebe ilişkisi daha sarihtir.

Bu konuda da yazar onun Basra'daki ilk yıllarında Hasan Basrî'nin ders halkasına katıldığını, orada belirli bir eğitimi takip ettiğini, fakat fikrî gelişimini tamamladıktan sonra kendi bağımsız meclisini kurduğu belirtmektedir. Makâlât eserlerinde Vâsıl'ın Hasan Basrî ile olan ilişkisinin büyük günah işleyenlere ilişkin ortaya attığı "el-menzile beyne'l-menziyeteyn" görüşü üzerinden ifade edilmesi ve bu fikri ayrılığın ümmetin icmâsından ayrılmasına sebep olarak zikredilmesi ise yazar tarafından eleştirilmekte ve buna ilişkin söz konusu rivayetler üzerinden tarihsel bir analiz yapılmaktadır. Nihayetinde yazar bu olayın mezhebî motiflerle kurgulanmış bir sahne olduğunu, bazı konularda hocasıyla fikir ayrılığı yaşamış olsa da Vâsıl'ın hocasıyla tevhid ve adalet konusunda ortak kanaatleri taşımaya devam ettiğini ve bütünüyle ilişkilerini koparmadıkları kanaatini dile getirmektedir (ss. 79-82). Bu çerçevede yazarın olayın kaynaklarda yer alan tüm versiyonlarını tahlil etmesi, bunlar arasındaki farklılıkları, çelişkileri, boşlukları ve tutarsızlıkları irdelemesi eleştirel yöntemin güzel bir örneğini temsil etmektedir.

İkinci bölümde Vâsıl'ın politik ve teolojik fikirlerine odaklanılmakta, buradan hareketle onun İslam düşüncesindeki konumunu tespit edilmeye çalışılmaktadır. Vâsıl'ın siyasi düşünceleri ve tutumları, ilk bölümde takip edilen yönetime uygun olarak dönemin sosyo-politik tartışmaları ve siyasi güç dengeleri üzerinden belirginleştirilmektedir. Bu çerçevede Vâsıl'ın dinî meselelerin siyasi koşullardan bağımsız bir şekilde tartışılmadığı bir vasatta yaşadığının altı çizilmekte, bundan dolayı onun başlattığı akılcı hareket ile dinî söylemleri siyasi tasalluttan kurtarmayı, bunun yerine akıl ve değer ekseninde bir söylemi inşa etmeye çalıştığı değerlendirilmektedir. Bu bağlamda yazarın imamet konusundaki fikir ve yaklaşımları üzerinden Vâsıl'ın siyasi pozisyonunu tespit çabası yerindedir. Çünkü imamet konusu etrafında yürütülen tartışmalar dönemin ana siyasi gündemini oluşturmaktadır. Yazar bu noktada, Vâsıl'ın mürtekb-i kebîre meselesindeki uzlaşmacı tavrını imamet konusunda da sergilediğine, bununla da ümmetin bölünmüş yapısını düzeltmek ve ortak bir noktada herkesi buluşturmak istediğine dikkat çekmektedir. Vâsıl'ın bu uzlaşmacı tavrını ise imametini dini bir kurum olmadığı düşüncesinde Ehl-i sünnet ile, imamın Kureyş dışından seçilebileceği fikrinde Hâricilerle, her asırda bir imamın vacip olduğu görüşünde ise Şiâ ile ortak paydada buluştuğu; bir ailenin kontrolündeki iktidarın saltanata dönüşmesine muhalefet et-

mesi, halifenin değiştirilmesi için propaganda yapılabileceğini ve gerektiğinde azledilebileceğini savunmasıyla onlardan ayrıldığı şeklinde özetlemektedir. Vâsıl'ın Cemel ve Sıffın savaşlarında rolü olanlarla ilgili yaklaşımı da birleştirici tavrını gösteren önemli bir gösterge olarak ön plana çıkarılmaktadır. Yazarın ifadesiyle Vâsıl, bu savaşlarda yer alan taraflardan birinin mutlaka fâsık olduğunu, fakat hangisinin fâsık olduğunu tayin etmenin mümkün olmadığını kabul ederek bir çeşit ircâ fikrini savunmuştur. Bu yaklaşımıyla da, geçmişle hesaplaşmanın fikrî planda yapılmasını hedeflemiş, bu olayların ideolojik kamplaşmalara ve teo-politik gerilimlere neden olmasının önüne geçmek istemiştir (s. 113, 115). Burada Vâsıl'ın tutumu ile Mürcie'nin yaklaşımı arasında yapılan karşılaştırmaya da değinmek gerekir. Dinî ve siyasi anlamda sonuçları benzer olsa da bu iki tavrın özü itibarıyla birbirinden farklı olduğuna dikkat çekilmiştir. Yazarın da işaret ettiği gibi Mürcie iman teorisinden dolayı bu savaşlara katılanların mü'min olduğunu kabul etmiş, ahirete dair bir hüküm vermekten kaçınmıştır. Vâsıl ise günah işlediklerinden dolayı taraflardan birinin fâsık olduğunu savunmuş, fakat yeterli bilgi olmadığı için hüküm vermekten imtina etmiştir. Yazar, Vâsıl'ın tutumuyla hem sahabenin peygamber döneminde elde ettiği konumu muhafaza etmek hem de fitne döneminde rol alan sahabenin yanında veya karşısında yer alan tarafların ürettiği dinî söylemlerin mutlak hakikat olduğu iddiasını çürütmek istediğine dikkat çekmektedir (ss. 116-119). Buna ilaveten Mürcie'nin iman tanımının günahı meşrulaştıran, Hâricilerin iman tanımının ise küçük günahları bile küfür sayan iki aşırı yaklaşımı arasında Vâsıl'ın bir denge kurmaya çalıştığını gözden çıkarmamak gerekir.

İkinci bölümde ele alınan diğer bir konu Vâsıl'ın bilgi anlayışı, bilimsel metodu ve bilgi kaynakları konusundaki görüşleridir. Vâsıl'ın bilgi anlayışı ele alınırken dönemin temel yaklaşımları çerçevesinde bir karşılaştırmaya gidilmesi, onun farklı ve özgün yanlarını ortaya çıkarması açısından önemlidir. Bu çerçevede ta'lim, teslimiyet ve nakilden ibaret olan dinî epistemolojinin Vâsıl ile birlikte bir dönüşüm geçirdiği, özellikle inanca dair konularda ta'lil, tesâul ve aklî tefekkür yöntemlerinin yeni enstrümanlar olarak istihdam edilmeye başlandığına dikkat çekilmektedir. Vâsıl'ın, İslâm düşüncesinin felsefeyle henüz karşılaşmadığı bir dönemde inanç esaslarını diğer dinlere ve öğretilere karşı müdafaa ederken Kur'an temelli bir akıl yürütme yöntemini

kullanmasının, çok sistematik olmasa da kelâmî nazar ve istidlâl yöntemlerinin ilk formları olarak kabul edilmesi doğal karşılanabilir. Bununla birlikte Vâsıl'ın metodolojisinin tek başına akli çıkarımlara dayanmadığını, onun akılcılığının vahiyden ve dilin imkânlarından bağımsız olmadığını dikkatten kaçırmamak gerekir. Nitekim yazarın onun sistemini hem aklın hem de naklin birlikte kullanıldığı bütüncül bir istidlâl yöntemi olarak tavsif etmesi isabetlidir. Bu durum onun bilgi kaynaklarını sıralamasında da görülmektedir. Ona göre dini meselelerde kesin bilgiye ulaşmak dört kaynakla mümkün olabilir: Bunlar Kur'an-ı Kerim, mütevâtir haber, aklî delil ve ümmetin icmâsıdır. Bu sıralama yazarın da işaret ettiği gibi onun inanç esaslarını bir kaideye bağladığını, itikâdî konuları zanna değil katî bilgiye dayandırmayı ilke edindiğini göstermektedir. Burada akli hakikatin bilgisini elde etmek için bir kaynak olarak nitelenmesi de dikkate değerdir. Fakat yine vurgulamak gerekir ki onun bununla kastı hakikatin tek başına akılla inşa edilebileceği şeklinde mutlak bir akılcılık değildir. Nitekim akli sıralamada üçüncü konuma yerleştirmesi akli vahiy ve sünnetten tümüyle bağımsız görmediğini gösterir. Yazarın da ifadeyle onun sisteminde kitap şer'î olarak asıl, akıl ise epistemolojik anlamda asıl kabul edilmiştir. Fakat Vâsıl'dan sonraki Mu'tezilî gelenekte akıl bilgi kaynakları arasında ilk sıraya yerleştirilmiş; akıl asıl, nakil fer' olarak kabul edilmiştir. Çünkü ekolün epistemolojisinde duyu ve tecrübeyle elde edilen bilgileri işleyen, bunları sistematik hale getiren ve test edip anlamlandıran akıl olduğu gibi, haber yoluyla ulaşan bilgilerin doğruluğuna ve yanlışlığına hükmeden de yine akıldır. Yani diğer bilgi kaynakları ancak akıl tarafından doğrulandıkları zaman bir bilgi değeri taşırlar. Bu noktada Mu'tezilî'nin akla bu derece önem vermesinin yine onun hakikati vahiyden bağımsız bir şekilde tek başına kurabileceğini düşündükleri anlamına gelmediğini bilakis bu durumun Allah'ın hakikati akla uygun yarattığına ve bundan dolayı akli teklifin ön şartı olarak belirlediğine olan inançlarından kaynaklandığını belirtmek gerekir.⁴ Bu nedenle Mu'tezilî düşüncede aklın vahye hem ontolojik hem de epistemolojik önceliği olduğu, vahyin hiçbir şekilde akla aykırı olmayacağı kabul edilmiştir.

⁴ Bu konuda bk. Ahmet Mekin Kandemir, "Mu'tezile'de Aklın Sınırları", *Akl Kitabı 7*, ed. Turgut Akyüz (İstanbul: Ravza Yayınları, 2021),33-77.

Vâsıl'ın itikâdî fikirlerinin ele alındığı kısımlarda onun Mu'tezile'nin beş ilkesine (el-usûlu'l-hamse) ilişkin görüşleri tespit edilmekte ve bu ilkelerin tesisindeki rolüne dair analizler yapılmaktadır. Bu beş ilke Vâsıl'ın döneminde henüz olgunlaşmamış olsa da, yazarın ifadesiyle, onunla birlikte kelâmî söylem, politik teolojiden rasyonel düşünceye doğru bir dönüşüme girmeye başlamıştır (s. 172). Mu'tezile'nin beş ilkesinin tamamının sistematik bir sınıflandırma yapılmadan ve kelâmî kavramlara dönüşmeden Vâsıl'ın teolojisinde yer aldığı ve kaideler olarak isimlendirildiği tespit edilmekte, bunların her birine Vâsıl'ın katkısı bazı somut değerlendirmeler üzerinden ifade edilmektedir. Buna göre tevhîd ilkesinin aslını oluşturan zâttan ayrı kadîm sıfatların nefyi, Vâsıl'ın "Allah'ın dışında kadîm bir manayı kabul eden ikinci bir ilah kabul etmiştir" şeklindeki sözlerinde ve düalist ve teslisçi gruplarla yaptığı reddiyelerde ilk defa belirgin hale gelmiştir. Nitekim Vâsıl'dan sonraki Mu'tezile mensupları da taaddüddü kudemâ düşüncesine zemin hazırlayacağından dolayı Allah'ın dışında kadîm sıfatları benimsememişlerdir. Benzer şekilde adalet ilkesinin de ilk olarak Vâsıl tarafından formüle edildiğinde şüphe yoktur. Zira o adli, mutlak manada zulmün Allah'tan nefyedilmesi, insanın fiillerini yapmaya kudretli ve ihtiyar sahibi olması, sorumluluğundan bundan kaynaklanması şeklinde tanımlayarak adalet ilkesinin temelini atmıştır. Bu ilkeye yaptığı katkılar zikredilirken Vâsıl'ın bu ilke çerçevesinde insanın özgürlüğünü ve sorumluluğunu pasifize eden her türlü öğretiyi reddettiğine, böylelikle politik tasarruflara bir meşruiyet alanı açan siyasi ve dinî cebir ideolojilerine bir karşı duruş sergilediğine vurgu yapılması teolojik bir kabûlün sosyal hayata yansımalarına işaret etmesi açısından dikkat çekicidir.

Eserin belki de en önemli tezi Vâsıl'ın "el-menzile beyne'l-menziletayn" ilkesinin teorik temellerine katkısının ele alındığı kısımlarda ortaya konmaktadır. Burada öncelikle i'tizâl hareketinin ilk kez ortaya çıkışıyla ilgili Mu'tezilî, Şîî ve Sünnî kaynaklardaki anlatılar özetlenmekte, daha sonra bu konudaki tüm iddialar bir eleştiriye tabi tutularak zayıf, çelişkili ve güçlü yönleri açığa çıkarılmaktadır. Vâsıl'ın kebîre sahibi hakkındaki görüşüyle ümmetin görüşünden ayrıldığı, bundan dolayı da Hasan Basrî'nin meclisinden kovulduğu şeklindeki Mu'tezile'nin ortaya çıkışıyla ilgili yaygın anlatının, Mu'tezile'nin marjinalliğini ve köksüzlüğünü ima eden ve kendi içinde birçok çelişkiyi barındıran maksatlı bir kurgu olduğu yazar tarafından bir tez olarak

ileri sürülmektedir. Buna teze karşılık, Mu`tezilî kaynaklarda Vâsıl'ın ekolün dördüncü halkasına dahil edilmesi, kendisinden önce temelleri atılmış bir öğretinin ihtiyacı, teo-politik ve sosyal problemleri ilkeler ekseninde çözmeye çalışan ve kutuplaşan fikirler arasında bir denge kurmaya çalışan bir mütefekkir olarak takdim edilmesi (s. 217) ekolün köklerinin daha gerilere dayandığına delil olarak zikredilmektedir. Diğer taraftan Vâsıl'ın el-menzile ilkesiyle ortaya koyduğu fikir ve düşüncelerine dair tahliller de ekolün heretik olduğu iddialarına cevap olarak ileri sürülmektedir. Buna göre, kebîre sahipleri hakkında Mürcie'nin mü'min, Hâricîler'in kâfir, Hasan Basrî'nin ise münafık hükmü verdiği bir vasatta Vâsıl, Kur'an'da ve halk arasında mevcut olan lügavî bir kullanımı dinî bir kavrama dönüştürerek (fâsık) el-menzile formülünü ortaya atmış ve herkesin üzerinde ittifak edebileceği mutedil bir yaklaşım geliştirmeye çalışmıştır. Bu yönüyle el-menzile formülünün, ümmetin üzerinde icmâ ettiği bir meselenin hilafına ortaya atılmış bir teori olmadığı, aksine delil üzerinden bir icmâ çağrısı olduğu vurgulanmıştır.

Kitabın son kısımlarında Vâsıl'ın iman-amel, irade hürriyeti ve kader, nübüvvet, kabir azabı, çocukların azabı ile cennet ve cehennem konularındaki fikir ve düşünceleri, eserin genel metodolojisine uygun olarak hem dönemin sosyo-kültürel arka planı hem de mezhep için ve dışı teoriler dikkate alınarak irdelenmektedir. Eserin son başlığında ise Vâsıl'ın biyografisinin ve düşüncelerinin Sünnî kaynaklardaki tasviri ele alınmaktadır. Bu kısımda Ehl-i sünnet mensubu bazı âlimlerin onu Kaderiyye'ye nispet ettikleri, bid`at ve tefrika hareketinin öncüsü olarak tanıttıkları ve Hasan Basrî'nin halkasından türeyen menfi bir hareketin temsilcisi olarak takdim ettikleri tespitine yer verilmektedir. Bu iddiaları aktardıktan sonra yazar bunlara dair bir değerlendirme yapmakta ve bu iddiaların büyük çoğunluğunun haksız ve yersiz olduğu kanaatini dile getirmektedir. Kanaatimizce fırak ve makâlât türü eserlerindeki Mu`tezile tasvirine dair ekolün kendi kaynaklarından ve diğer tabakât ve tarih kitaplarından karşılaştırmalı bir okuma yapıldığında, buradaki tasvirlerin mezhep taassubunun da etkisiyle yanlı, eksik ve olumsuz bir görünüm arz ettiği anlaşılmaktadır. Bunun da temel nedenlerinden biri Mu`tezile'ye dair bilgilerin büyük ölçüde ekolün muhalifi İbnü'r-Râvendî'ye dayandırılmış olmasıdır.

Sonuç olarak incelediğimiz eserin, İslâm tarihinin oldukça erken bir döneminde yaşamış olan entelektüel bir şahsiyetin hayatına, fikir ve öğretilerine dair bir tablo ortaya koyarak oldukça zor bir işi başardığı söylenebilir. Zira Vâsıl'a dair hem ekolün kendi biyografi eserlerinde hem de diğer mezheplerin fırak ve makâlât literatüründe yer alan bilgiler son derece yetersiz, dağınık ve çoğu zaman da negatif veya pozitif anlamda mezhep taassubunu yansıtan bir karaktere sahiptir. Araştırmacının böyle bir zorluğu aşmaya dair gösterdiği çaba, sayfa aralarında dağınık bir halde bulunan bilgileri sistematik hale getirmede sergilediği maharet takdiri hak etmektedir. Eserde kullanılan kaynaklara bakıldığında da Mu'tezilî, Sünnî, Şiî ve Zeydî kaynakların yanı sıra İngilizce, Türkçe ve Arapça dillerinde kaleme alınmış modern kaynaklara da başvurulduğu ve buradaki bilgilerin iyi analiz edildiği görülmektedir. Eserde kullanılan dil son derece açık ve anlaşılır olup, yazarın kelime dağarcığı da kitabı okuyucu için akıcı hale getiren bir zenginliğe sahiptir. Neticede ciddi bir emeğin bir ürünü olarak düşünce tarihimize önemli etkileri olan bir âlime dair Türkçe literatüre bütünlüklü bir eser kazandırılmıştır. Diğer taraftan eserin, hakkında çok az malumat sahibi olduğumuz bir âlimin şahsında literatüre yeni bilgiler kazandırması ve yeni tartışma konularını başlatması bu alanda yapılacak yeni araştırmalara kapı aralaması açısından da önem arz etmektedir.